

Extended Abstract

DOI: 10.22099/jcls.2025.52142.2080

The Necessity of Revising Maktab Texts

Mokhtar Komaily*

Introduction

Prior to the establishment of modern educational systems in Iran, the educational framework during the Qajar era was centered on maktab-khaneh or maktab (traditional schools). This system had its own distinct rituals, customs, and objectives. Children in maktab used specific educational resources for literacy, most of which were lithographed texts.

Mohammad Hadi Mohammadi and Zohreh Qayini in the third volume of *The History of Iranian Children's Literature* (covering the Constitutional era), have cited and analyzed some of these texts. Similarly, Hassan Zolfaghari and Mahboubeh Heydari, in their comprehensive three-volume work *Iranian Maktabkhaneh Literature*, have extensively explored maktab literature. Before presenting each text, they provide an introduction to the text, its manuscripts, and printed editions, followed by the complete text. Additionally, they have corrected numerous errors found in lithographed editions, noting the incorrect forms in footnotes with the phrase "as in the original."

Despite these efforts, many errors persist in maktab texts, necessitating further revision. In this article, the author addresses and corrects some of the errors in the first volume of *Iranian Maktabkhaneh Literature*, focusing specifically on poetic texts.

* Associate Prof of Persian Language and Literature, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran
mokhtar.komaily@gmail.com

Article Info: Received: 2025-01-18, **Accepted:** 2025-04-12

COPYRIGHTS ©2025 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY-NC 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the Original authors and source are cited. No permission is required from the authors or the publisher.

Methodology, Background, and Objectives

While several studies have been conducted on Iranian maktab texts, none have specifically focused on correcting their errors. Thus, this article can be considered without precedent in this regard. The author's method for correcting errors in the poetic texts involves comparing the printed versions with images of lithographed editions included in the aforementioned works (Zolfaghari-Heydari and Mohammadi-Qayini). In cases where the correct form of a word is absent in the lithographed editions, a deductive correction method is employed.

The objective of this article is to underscore the necessity of revising these texts, as they remain entertaining, enjoyable, and educational for children and serve as primary sources for studying the history and evolution of children's literature in Iran.

Discussion

The first volume of *Iranian Maktabkhaneh Literature* includes 45 complete poetic texts, some of which also appear, with variations, in *The History of Iranian Children's Literature*. Few of these 45 texts are free of errors. Here, we selectively examine and correct errors in three texts.

1. Hadith-e Sharif-e Kisa: One of the poetic maktab texts, "Hadith-e Sharif-e Kisa", is attributed to a poet with the pen name Hemmat. This text contains errors that sometimes render verses incomprehensible or meaningless. For example, in the following couplet:

پنج نوری که بود نور خدا در ارضین مصطفی بود و علی، فاطمه و بدر حنین

"Five lights, the light of God on earth,

Mustafa, Ali, Fatemeh, and Badr-e Honayn"

Instead of referring to the five members of the Ahl al-Kisa, only four are mentioned, and the identity of "بدر حنین" is unclear. The author suggests that an error occurred in recording "و بدر حنین" in the second hemistich. Based on the content of the hadith and the first hemistich (مصطفی بود و علی), the correct form should be: "مصطفی بود و علی، فاطمه بود و حسنین." (Mustafa, Ali, Fatemeh and Hasanein [signifying Hassan and Hossein]).

2. The Tale of Aunt Frog: This well-known story, authored by a poet named Sheyda, is fully reproduced in *Iranian Maktabkhaneh Literature* and summarized in *The History of Iranian Children's Literature*.

While Zolfaghari and Heydari have corrected some errors in the lithographed editions, inaccuracies persist in both printed versions. For instance, in the following couplet:

کک معلق می زدی در پیش رو هر دمی سوسکک بلند می کرد بو

“The cricket was somersaulting ahead,
Every moment the beetle raised a "boo".”

This couplet depicts animals dancing and celebrating at Aunt Frog’s wedding to the turtle. The word “بو” appears incorrect, and its correct form, as recorded in the 1929 lithographed edition (image no. 44 in *The History of Iranian Children’s Literature*) and the lithographed edition in *Iranian Maktabkhaneh Literature*, is “غو” or “قو,” meaning to shout or cry out.

3. Nasayeh al-Atfal (the tale of Bozboz Qandi or Shangul and Mangul): This is one of the most famous children’s stories, fully reproduced in both *Iranian Maktabkhaneh Literature* and *The History of Iranian Children’s Literature*, yet neither is free of errors. For example, in the following couplet:

شده با یکدگر هر دو مقابل به سان شیرمردان در مقابل

“Both stood facing each other,
Like brave warriors in opposition.”

This couplet describes the confrontation between the goat and the wolf. The word “مقابل” in the second hemistich is incorrect, disrupting the rhyme. The correct word, as seen in the 1908 lithographed edition, is “مقاتل” (battlefield).

Conclusion

The analysis reveals that the printed editions of maktab texts, which served as educational resources for children during the Constitutional era, contain various errors. Given that these texts are primary sources for studying the evolution of children’s literature in Iran and can be interpreted and analyzed from multiple perspectives, their revision is essential. It is hoped that critical editions of these works would be made available to scholars of Persian literature, particularly those researching children’s literature, in the future.

Keywords: revision, maktab literature, lithographed editions

References:

- Bahaei, B. M. A. (1982). *The complete divan of Sheikh Bahaei* (S. Nafisi, Intro.). Tehran: Chekameh Publications. [in Persian]
- Jafari Ghanavati, M. (2014). Bell-footed goat. In *Encyclopedia of Iranian folklore* (Vol. 2). Center for the Great Islamic Encyclopedia. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1998). *Dehkhoda dictionary*. Tehran: University of Tehran Press. [in Persian]
- Mohammadi, M. H., & Qayini, Z. (2001). *The history of Iranian children's literature* (Vol. 3). Chista Publications. [in Persian]
- Mohammadi, M. H., & Qayini, Z. (2004). *The history of Iranian children's literature* (Vol. 4). Chista Publications. [in Persian]
- Nafisi, A. A. (1976). *Nafisi dictionary*. Tehran: Khayyam Bookstore. [in Persian]
- Naraghi, A. (2015). *The tale of the Lur man (Children's reading 1)* (M. J. Ahmadi Nia, Ed.). Tehran: Atf Publications. [in Persian]
- Shabani, M. (2015). A new book from an old narrative. *Children and Young Adult Book Review*, 2(5), 115–131. [in Persian]
- Shamlou, A. (1999). The tale of the bell-footed goat. In *The book of alley: Letter B* (Book 2). Tehran: Maziar Publications. [in Persian]
- Zolfaghari, H. (2010). Advice for children known as Shangul and Mangul from maktabkhaneh texts in the Qajar era. *People's Culture*, 9(35), 28–39. [in Persian]
- Zolfaghari, H., & Heydari, M. (2012). *Iranian maktabkhaneh literature* (Vol. 1). Tehran: Roshd Avaran Publications. [in Persian]

شاپا الکترونیکی: ۲۷۸۳-۰۶۱۶

مقاله‌ی علمی پژوهشی، دوفصلنامه، سال ۱۶، شماره‌ی دوم،
پاییز و زمستان ۱۴۰۴، پیاپی ۱۳۱، صص ۱۵۱۳-۱۲۱

DOI: 10.22099/jcls.2025.52142.2080

لزوم تصحیح مجدد متون مکتب‌خانه‌ای

مختار کمیلی*

چکیده

در دوره‌ی مشروطه نظام آموزشی ایران برای کودکان، مکتب‌خانه‌ای بوده است. این نظام، روش‌ها، آیین‌ها و اهداف خاص خود را داشت و کودکان برای سوادآموزی از کتاب‌های مصوری که بیشتر به صورت چاپ سنگی بود، بهره می‌بردند. ذوالفقاری و حیدری در کتاب سه جلدی *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران*، هفتاد متن مکتب‌خانه‌ای را از روی چاپ‌های سنگی آن‌ها چاپ کرده‌اند که در آن‌ها کمابیش لغزش‌هایی در ضبط واژگان دیده می‌شود. در این مقاله، نگارنده بعضی از سهوهای جلد اول را که به متون منظوم مکتب‌خانه‌ای اختصاص دارد، بررسی و تصحیح می‌کند. روش تصحیح، مقابله‌ی متن‌ها با نُسَخ چاپ سنگی است که تصاویرشان پس از هر قصه‌ای آمده است. نتیجه‌ی حاصل از این پژوهش آن است که پاره‌ای از سهوها، متن را بی‌معنی و نامفهوم می‌سازد و تصحیح آن‌ها ضرورت دارد زیرا خواندن این منظومه‌ها، افزون‌بر این که هنوز برای کودکان و نوجوانان ما لذت‌بخش، آموزنده و سرگرم‌کننده است، در پژوهش‌های مرتبط با ادبیات کودک و تاریخچه و سیر تحول آن منبعی اساسی است و فلسفه‌ی نقل آن‌ها در ادبیات مکتب‌خانه‌ای همین تواند بود. تصحیح انتقادی متون مکتب‌خانه‌ای تا امروز فراموش شده است و جای خالی چاپ‌های منقح آن‌ها، در عرصه‌ی فرهنگ ایران احساس می‌شود.

واژه‌های کلیدی: ادبیات مکتب‌خانه‌ای، تصحیح، قصه، کودک، نسخ چاپ سنگی.

۱. مقدمه

پیش از شکل‌گیری نظام آموزشی جدید در ایران، نظام آموزشی ما در دوره‌ی مشروطه، مکتب‌خانه‌ای بوده است. این نظام، آیین‌ها و رسم‌ورسوم خاص خود را داشت. کودکان مکتب‌خانه‌ها برای سوادآموزی از منابع درسی ویژه‌ای استفاده می‌کردند

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ولی‌عصر(عج) رفسنجان، رفسنجان، ایران mokhtar.komaily@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۱/۲۳

که بیشتر آن‌ها به صورت چاپ سنگی در اختیار آن‌ها قرار می‌گرفته است.

محمدهادی محمدی و زهره قایینی (۱۳۸۱) در جلد سوم و چهارم کتاب *تاریخ ادبیات کودکان ایران*، پاره‌ای از این منابع را معرفی کردند و در مواقعی کل یک کتاب مکتب‌خانه‌ای را از روی چاپ سنگی آن نقل کرده‌اند. حسن ذوالفقاری و محبوبه حیدری (۱۳۹۱) به صورت مبسوطی به ادبیات مکتب‌خانه‌ای پرداخته‌اند. آن‌ها در کتاب سه‌جلدی *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران* زحمت بسیاری را بر خود هموار و هفتاد اثر مکتب‌خانه‌ای را به صورت کامل چاپ کرده‌اند؛ این دو، قبل از متن هر اثر مکتب‌خانه‌ای، در مقدمه‌ای به معرفی آن اثر، دست‌نویس‌ها و چاپ‌های آن پرداختند و خلاصه‌ی آن را آوردند. همچنین پس از متن، تصاویر بعضی صفحه‌ها و در نمونه‌هایی که متن کوتاه است، تصاویر تمام صفحه‌ها چاپ سنگی را به کتاب خود افزوده‌اند.

افزون بر این‌ها، در بسیاری مواقع، لغزش‌ها و غلط‌های متن چاپ‌های سنگی را تصحیح کردند و صورت نادرست چاپ‌های سنگی را با عبارت «در اصل»، در پانوشت صفحه‌ها نشان داده‌اند.

تصحیح‌های مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای، از راه مقابله‌ی نسخه‌های چاپ سنگی یا خطی، حاصل نشده است و آن‌ها تنها به یک چاپ سنگی اکتفا کرده‌اند. تنها در چند نمونه متن قصه‌ای مکتب‌خانه‌ای با همین قصه که به صورت چاپ سربی نشر یافته است، مقابله شده است و اختلاف نسخ در پانوشت صفحه‌ها گزارش شده است؛ از جمله‌ی این قصه‌ها، *نان و پنیر* (منسوب به شیخ بهایی)، *موش و گربه‌ی عبید زاکانی* و *داستان شیخ‌صنان و دختر پارساست*. داستان *مرد لر و زن‌دان* از احمد نراقی (۱۳۹۴) نیز در شمار قصه‌هایی است که مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای، آن را با متن چاپی مقابله کرده‌اند.

حدس و نظر مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای در تصحیح پاره‌ای لغزش‌ها در نمونه‌های بسیاری کاملاً درست است و ضبط چاپ‌های سنگی غیر از چاپ سنگی استفاده‌شده‌ی مؤلفان، آن را تأیید می‌کند؛ مثلاً در این بیت از «مناظره‌ی جام و قلیان»:

چو قهوه کنی کیسه‌ها را تهی چو ابلیس مردم ز ره می‌بری

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۵۰)

مؤلفان درباره‌ی ضبط «قهوه» می‌نویسند: گویا منظور «قحبه» است. در نسخه‌ی استفاده‌شده‌ی مؤلفان، این واژه، صریحاً و خوانا به همین صورت که در متن قصه می‌بینیم، کتابت شده است، اما در تصویر چاپ سنگی‌ای که نویسندگان *تاریخ ادبیات کودکان* در کتاب خود انداخته‌اند (تصویر شماره‌ی ۵۳، صفحه‌ی ۷۰)، همان صورت پیشنهادی یا تصحیحی مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای، یعنی «قحبه» به وضوح خوانا است.

با این‌همه، لغزش‌هایی در ضبط پاره‌ای از واژگان دیده می‌شود که گاه ابیات یا عبارت‌ها را نامفهوم می‌کند؛ بعضی از این لغزش‌ها مطبعی است؛ پاره‌ای دیگر اصلاً از خود نسخه‌ی چاپ سنگی است که با تصحیح قیاسی به صورت اصیل و درست خود باز می‌آید و برخی هم مغایر ضبط‌های صحیح و روشن نسخه‌های چاپ سنگی است.

کتاب ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران، بی‌تردید یکی از منابع اصلی پژوهندگان و علاقه‌مندان متون مکتب‌خانه‌ای است چون حاوی هفتاد متن مکتب‌خانه‌ای است که دسترسی به آن‌ها برای همگان ممکن نیست. از این رو بایسته است که لغزش‌های آن، زدوده شود. بیشتر متون مکتب‌خانه‌ای ایران تا امروز و تا آنجا که نگارنده می‌داند به چاپ انتقادی آراسته نشده‌اند. شاید یکی از علل این امر آن باشد که بیشتر این متون، نسخه‌ی خطی ندارند و از همان آغاز، نخستین نشر آن‌ها به صورت چاپ سنگی بوده است. همچنین به ظاهر چون این آثار مخصوص کودکان بوده است، به آن‌ها اعتنا نمی‌شده است. نگاهی به نخستین متون مصحح مثل بوستان، گلستان، شاهنامه، کلیله و دمنه و... این نظر را تأیید می‌کند. نگارنده، تا آنجا که در حوصله‌ی مقاله می‌گنجد، پاره‌ای از لغزش‌های جلد نخست را که به متون منظوم مکتب‌خانه‌ای اختصاص دارد، بررسی و صورت درست آن‌ها را پیشنهاد می‌کند.

در مقاله‌ی حاضر، نه همه‌ی متون منظوم مکتب‌خانه‌ای که شمار آن‌ها ۴۵ متن است، بررسی می‌شوند و نه تمام ابیات نادرست متن‌های دوازده‌گانه‌ای که بحث شده‌اند. مثلاً از متونی که غلط‌های آن‌ها بحث شده است، سرگذشت مرد شکاک و زن شدن او است که ۸۷ بیت دارد. از مقابله‌ی متن مندرج در ادبیات مکتب‌خانه‌ای با نسخه‌ی چاپ سنگی سال ۱۳۰۰ می‌بینیم که ۳۵ بیت (۲/۴۰٪) در این دو متن، یکسان است و بقیه‌ی ابیات (۸/۵۸٪) ضبط‌های گوناگون دارند که بعضی از آن‌ها، نادرست است؛ برای نمونه از مقابله‌ی نسخه‌ی ۱۳۰۰ می‌توان این بیت را:

مرا برد هم‌ره به مأوای خویش [.....]

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵۵۸)

کامل و مصراع دوم را اینگونه ضبط نمود: به عقدم در آورد در جای خویش (رک). محمدی و قایینی، ۱۳۸۱، ج ۴: ۷۰۳، تصویر ۵۰۷).

یا در این بیت:

گرفت آن سبوه‌های خالی ز زن که آب آورد بهر نان خویشتن

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵۵۸)

واژه‌ی «خویشتن» را به صورت درست خود که «پوختن=پختن» است، باز آورد.

مثال دیگر داستان عاقی والدین است که ۱۶۰ بیت دارد. از این تعداد، ۵۱ بیت (۸/۳۱٪) در ادبیات مکتب‌خانه‌ای و تاریخ ادبیات کودکان یکسان است و بقیه‌ی ابیات (۲/۶۸٪) ضبط‌های متفاوت دارند. در داستان شنگول و منگول که در این مقاله بحث شده است همه‌ی غلط‌ها و تفاوت‌های چاپ ذوالفقاری و حیدری و محمدی و قایینی نشان داده نشده است. در مجموع از ۱۳۱ بیت این منظومه، ۴۴ بیت (۵/۳۳٪) یکسان است و بقیه (۵/۶۶٪) ضبط‌های دگرسان دارند. منظور نگارنده از دادن این آمار و ارقام، بیان این نکته است که متون مکتب‌خانه‌ای به سبب کثرت استنساخ به دست کاتبان کم‌سواد یا کم‌دقت، به غلط ضبط شده و لازم است که به صورت انتقادی، تصحیح و به شکل مستقل یا مجموعه چاپ شوند.

۲. پیشینه‌ی تحقیق

درباره‌ی آثار مکتب‌خانه‌ای ایران، مقاله‌هایی نوشته شده است که هیچ‌کدام به مقوله‌ی تصحیح این آثار، مربوط نیست. متأسفانه تصحیح این متون که فواید فراوان زبانی، ادبی و فرهنگی دارند تا امروز مغفول مانده است و کسی به تصحیح آن‌ها اهتمام نورزیده است.

۳. روش تحقیق

نگارنده در تصحیح لغزش‌های پاره‌ای از قصه‌ها، افزون‌بر معنی و مفهوم ابیات، به تصاویر نسخه‌های چاپ سنگی که پس از هر متن آمده استناد کرده است. همچنین در صورتی که قصه‌ای در کتاب *تاریخ ادبیات کودکان ایران* نقل شده باشد به متن آن قصه و تصاویر نسخ چاپ سنگی قصه که در این کتاب نیز کم‌وبیش دیده می‌شود، رجوع کرده است و با مقابله‌ی ضبطها، صورت درست واژه را به دست داده است.

۴. بحث و بررسی

در ادبیات مکتب‌خانه‌ای، قصه‌ها بر اساس حروف الفبا سامان یافته‌اند. در اینجا ما نیز بر همین اساس، لغزش‌های بعضی از قصه‌ها را بررسی می‌کنیم.

۴.۱. توبه‌ی نصوح

توبه‌ی نصوح منظومه‌ای ۲۵۵ بیتی از شاعری ناشناس است که کودکان در مکتب‌خانه‌ها آن را می‌خوانده‌اند. ذوالفقاری و حیدری در مقدمه‌ی داستان، به معرفی این منظومه و نسخه‌های خطی و چاپ سنگی آن پرداخته‌اند و کُلّ منظومه را از نسخه‌ی چاپ سنگی سال ۱۲۹۹ که به اهتمام مهدی و محمد قزوینی صورت گرفته است، در *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران* چاپ کرده‌اند. ذوالفقاری (۱۳۹۳) در مدخل «توبه‌ی نصوح» مندرج در *دانش‌نامه‌ی فرهنگ مردم ایران* درباره‌ی این منظومه، توضیح‌های مبسوطی آورده است که مطالب آن تقریباً همان مطالب مقدمه‌ی ادبیات مکتب‌خانه‌ای است (رک. ذوالفقاری، ۱۳۹۳، ج ۲: ۷۵۷). در منظومه‌ی توبه نصوح چاپ ذوالفقاری و حیدری (مندرج در *ادبیات مکتب‌خانه‌ای*) ابیاتی تأمل‌برانگیز و تصحیح‌پذیر است که در اینجا دو بیت را بررسی می‌کنیم.

۴.۱.۱. فغانش / فعالش

نصوح از حدّ چو بگذشته فغانش عیان گردید رسوایی به حالش

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۲۵)

این بیت در شمار ابیاتی است که ناظم منظومه، سخن در داستان دوانیده است و موقتاً روایت قصه را متوقف کرده است. وی در ابیات پیش از این بیت می‌نویسد:

اگر چه صبر حق از حد برون است عذاب و قهر او از حد فزون است
اگر لطفش مداراها نماید ز حد چون بگذرد رسوا نماید

در بیت بالا، هنوز نصوص توبه نکرده است که فغان و آه او از حد بگذرد، بلکه پس از این بیت، زن شاه به گرمابه می‌رود و نصوص دلاکی او می‌کند که جواهر زن شاه گم می‌شود و

بنابراین مقدمه، ضبط «فغانش» غلط و صورت صحیح آن «فعالش» است. با این ضبط، هم بیت مقفاً می‌گردد و هم در روال و نظم قصه خدشه‌ای ایجاد نمی‌شود. ناظم می‌گوید چون فعل زشت نصوص، کیسه‌کشی و دلاکی در حمام زنان تداوم یافت، نزدیک بود که رسوا شود.

شاعر این منظومه، در بیت زیر نیز «فعال» و «حال» را قافیه ساخته است که مؤید پیشنهاد ما تواند بود:

الهی شرمسارم از فعالم ترحم کن ز لطف خود به حالم

۴. ۱. ۲. عیش / میش

ابیات زیر مربوط به این بخش از داستان است که چوپانی (که در حقیقت ملک است)، به جست‌وجوی میش گم‌کرده‌ی خویش نزد نصوص می‌آید و سراغ میش را می‌گیرد. نصوص که میش نزد اوست از گفته‌ی چوپان به جوش می‌آید، چون او آن میش را از جان خود بیشتر دوست می‌داشت:

چو شاهان در به در گردیدم امروز	به جست میش می‌گردم شب و روز
در این مدّت به کلّ دهر گشتم	ز مال و خانمان خود گذشتم
بده میش فقیران را ...	خبر از میش من گر با شما هست
که عیش از جان خود او دوست‌تر داشت	نصوص از گفته‌ی او جوش برداشت
طلب کرد و به دست صاحبش داد	همان میشی که شیر بی‌کران داد
ز جایش جست و رویش را ببوسید	چو مرد گلّه‌بان آن میش را دید

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۳۱-۱۳۲)

در مصراع دوم بیت چهارم، «عیش» نادرست و صورت درست آن «میش» است که وصف آن در ابیات قبل آمده است. واژگان «همان میش» در آغاز بیت بعد و نیز توجه به تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی (همان: ۱۳۵)، تصحیح ما را تأیید می‌کنند.

۴. ۲. حدیث شریف کسا (منظوم)

یکی دیگر از متون منظوم ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران، حدیث شریف کسا است. در این منظومه نیز لغزش‌هایی در ضبط ابیات دیده می‌شود. از جمله:

۴. ۲. ۱. و بدر حنین / بود و حسنین

دگر بحر حیا بود حسین و حسن و شیرخدا	شد کسا معبد و محراب رسول دو سرا
همه تکبیر بگویند و کنند ذکر بیان	وحی آمد بر سگان سما از یزدان
مصطفی بود و علی فاطمه و بدر حنین	پنج نوری که بود نور خدا در ارضین
بهر این خمسه که بودند ^(۱) سبب هر رحمت	از سما تا به زمین هر چه نمودم خلقت

بعد جبریل طلب کرد ز خلاق مجید شرف خدمت خمسین نماید به عیب

(همان: ۱۸۷)

در این ابیات که از منظومه‌ی شرح حدیث کسا از زبان حضرت زهرا (س)، از گوینده‌ای با تخلص همت است، غلط‌هایی دیده می‌شود. بیت نخست، ناموزون است و نگارنده به صورتِ درست آن دست نیافت. مصراع دوم بیت سوم، نامفهوم است. در بیت سوم، شاعر می‌خواهد اهل کسا را که پنج نفرند، نام ببرد. در ضبطِ فعلی، نام چهار نفر آمده که معلوم نیست نفر چهارم، بدر حنین، کیست؟

به‌زعم نگارنده، با توجه به نیم مصراع «مصطفی بود و علی» و محتوای حدیث، صورت اصیل و درست بیت به گونه‌ی زیر بوده است:

پنج نوری که بود نور خدا در ارضین مصطفی بود و علی، فاطمه بود و حسنین

در بیت پنجم نیز ضبط «خمسین» درست نمی‌نماید. خمسین در عربی به معنی پنجاه، است و بعید به نظر می‌رسد که گوینده، آن را در معنی پنج (پنج تن آل عبا) به کار برده باشد. افزون بر این، با ضبط «خمسین نماید»، مصراع دوم یک هجا کم دارد، که برای جبران آن، باید هجای کوتاه «ب» را به «نماید» افزود و آن را به صورت «بنماید» در آورد. به‌زعم نگارنده، با قیاس، صورت درست این واژه، «این خمسه» است که در بیت پیشین آمده است؛ با این ضبط، بیت از لحاظ معنی و وزن، ایرادی نخواهد داشت.

۴.۳. کتاب حسنین

کتاب حسنین که داستانی کاملاً تخیلی است، از دیگر منابع درسی مکتب‌خانه‌های قدیم بوده است. مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای/ایران، این داستان را از چاپ سنگی ربیع‌المولود ۱۲۸۶ ق. برگرفته‌اند. در این منظومه ۲۷۸ بیتی نیز لغزش‌هایی است که به بررسی یک نمونه بسنده می‌شود.

۴.۳.۱. مهییش / مهیمن

خود و اسب خود غرق آهن شدند به میدان شیر مهییش شدند

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۲۴)

بیت به صورت مزبور، مقفلاً نیست. ظاهراً در ضبط «مهییش» لغزشی صورت گرفته است و صورت درست آن «مهیمن» است. «شیر مهیمن»، اسداله، امام علی (ع) است.

۴.۴. خاله قورباغه

قصه‌ی خاله قورباغه، از دیگر متون مکتب‌خانه‌ای بوده است که شیدا نام یا شیدا تخلصی آن را در بحر رمل و در قالب مثنوی سروده است. این قصه بارها در دهه‌های آغازین سده‌ی چهاردهم به چاپ سنگی رسیده است و بارها بازنویسی شده است. می‌توان گفت بن‌مایه‌ی این قصه، بی‌وفایی زنان است که البته در ادب فارسی، پیشینه‌ای بس دراز دارد.

داستان خاله‌قورباغه به‌طور کامل در ادبیات مکتب‌خانه‌ای و خلاصه‌وار در تاریخ ادبیات کودکان چاپ شده است. هر دو کتاب، مزین به تصاویری از چاپ‌های سنگی این قصه است.

ذوالفقاری و حیدری (۱۳۹۱) در پانوشت صفحه‌ها، در نمونه‌هایی به تصحیح غلط‌های راه‌یافته به چاپ سنگی پرداخته‌اند؛ باین‌همه لغزش‌هایی در ضبط بعضی ابیات دیده می‌شود.

۴.۴.۱. ز نو / زن و

لب‌گشاد و همچو نان او را بخورد	خویشتن را سوی قورباغه ببرد
گیسوان کندی و گه سینه زنان	شد ز نو فرزند او غوغا کنان
از شعاع حسن تو در حیرتم	زوجه‌اش می‌گفت ای مه‌صورتم

(همان: ۳۰۷)

این ابیات مربوط به آن قسمت از قصه است که ماری، شوهر نخست خاله‌قورباغه را می‌بلعد و خاله‌قورباغه و دخترش به سوگ او می‌نشینند.

بنابراین ضبط «ز نو» نادرست است، گرچه در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی که مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای از آن استفاده کردند، به همین صورت کتابت شده است.

افزون‌بر معنی ابیات و سیر قصه، و به‌ویژه آمدن واژه‌ی «زوجه‌اش» در صدر بیت سوم که مؤید این ضبط است، ضبط درست «زن و» را در تاریخ ادبیات کودکان ایران (محمدی و قایینی، ۱۳۸۰: ۶۱) که از روی نسخه‌ی چاپ سنگی‌ای غیر از چاپ سنگی در دسترس ذوالفقاری و حیدری (۱۳۹۱) صورت گرفته است، می‌توان دید. ضبط «ز نو» معنی «دوباره» را به ذهن متبادر می‌کند که البته هرگز این معنی در اینجا مدنظر نیست.

۴.۴.۲. بو / غو

هر دمی سوسکک بلند می‌کرد بو	کک معلق می‌زدی در پیش رو
-----------------------------	--------------------------

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۱۰)

در این بیت که تصویری از رقص و شادی حیوان‌ها در عروسی خاله‌قورباغه با لاک‌پشت، پس از مرگ شوهر اول خاله‌قورباغه است، واژه‌ی «بو» غلط می‌نماید و صورت درست آن «غو» یا «غو» است. در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی چاپ ۱۳۴۸ ق، مندرج در تاریخ ادبیات کودکان (تصویر شماره‌ی ۴۴)، این واژه به صورت «غو» و در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی مندرج در ادبیات مکتب‌خانه‌ای به صورت «غو» ضبط شده است. (رک. ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۱۴؛ محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۳۶۲).

«غو» به معنی «آواز کوس و...» است (نقیسی، ۲۵۳۵، ج ۴: ۲۴۹۴). «غو» ظاهراً تلفظ محاوره‌ای آن است. در زبان محاوره، تبدیل «ق» و «غ» شایع است؛ مانند قورباغه که عوام قرباقه تلفظ می‌کنند و در بعضی از نسخ چاپ سنگی این قصه آمده است؛ چنان‌که مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای می‌نویسند: در نسخه‌ی چاپ سنگی همه‌جا به جای قورباغه، قرباقه نوشته شده است (ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱: ۳۰۶).^(۲)

بعد چندی لاک‌پشت دلگیر شد دیدن زیبا عروسش سیر شد
باز با هیزی به او می‌ساختی دلخوشی از طفلکشانش داشتی

(همان: ۳۱۱)

در مصراع دوم بیت نخست، چنان‌که ذوالفقاری و حیدری در پانوشت صفحه یادداشت کرده‌اند، ضبط نسخه‌ی چاپ سنگی استفاده‌شده توسط آن‌ها به‌جای «سیر شد»، «هیز شد» است که البته با این ضبط بیت بی‌قافیه می‌ماند. در کتاب *تاریخ ادبیات کودکان ایران* که خلاصه‌واری از این قصه آمده است نیز این واژه و کل مصراع به همین صورت آمده است (رک. محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۶۲). در تصویری از چاپ سنگی این قصه که در صفحه‌ی ۳۱۴ کتاب *ادبیات مکتب‌خانه‌ی ایران* انداخته شده است، مصراع به صورت «دید آن زیبا عروسش هیز شد» آمده است که همین صورت، البته صورت اصیل و درست مصراع است. مؤلفان *ادبیات مکتب‌خانه‌ی ایران*، این قصه را از چاپی جز چاپ مزبور، دریافت کرده‌اند. ظاهراً هنگام چاپ سنگی، مصوّت «آ» از واژه‌ی «آن» از چشم افتاده است و واژگان «دید آن» به صورت «دیدن» طبع شده است. به هر حال این ضبط (دیدن آن...) از لحاظ دستوری با ساختار زبان فارسی مطابقت دارد و علت دلگیرشدن لاک‌پشت از خاله‌قورباغه را نیز توضیح می‌دهد.

خلاصه‌ی سخن اینکه ضبط «هیز» باتوجه‌به صدر بیت بعد: «باز با هیزی»، ضبط درست یا اصیل است؛ گرچه بیت بی‌قافیه می‌شود. رعایت‌نشدن قافیه در ادب عامه و مکتب‌خانه‌ای بسامد درخور اعتنایی دارد؛ چنان‌که در بیت دوم، واژگان «می‌ساختی» و «داشتی» هم قافیه شده‌اند.

۴. ۴. ۴. لاک‌پشت شد / شد لاک‌پشت

الغرض لاک‌پشت شد جاکش نهان همچو این مردان نامرد جهان

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۱۲)

مصراع نخست بیت به سبب تقدّم و تأخّر واژگان «لاک‌پشت» و «شد» موزون نیست و صورت درست آن مطابق تصویر چاپ سنگی (محمدی، قایینی، ۱۳۸۱: ۳۱۴)، «شد لاک‌پشت» است.

۴. ۵. داستان حضرت امیرالمؤمنین و حضرت خضر و الیاس

از این داستان دو روایت منظوم در دست است: یکی در قالب مثنوی و از شاعری به نام شجاعی و دیگری در قالب قصیده از غریب لاری که هر دو در بحر رمل گفته شده‌اند. در هر دو روایت، پاره‌ای غلط دیده می‌شود. در اینجا به بررسی یکی از لغزش‌های روایت اول که در قالب مثنوی سروده شده است، می‌پردازیم.

۴. ۵. ۱. زورق / زورخ

رو بگردانید شاه انیس و جان کرد خواجه زورق خود را نهان
شد به طی‌الارض در مشرق زمین تا شود مستور از سلطان دین

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۲۰)

در مصراع دوم بیت اول، ضبط واژه‌ی «زورق» تأمل‌برانگیز و تردیدپذیر است و هیچ تناسب و رابطه‌ای با داستان ندارد. در تصویر چاپ سنگی این داستان، این واژه به همین صورت کتابت شده است (همان: ۳۲۴).
به‌زعم نگارنده، واژه‌ی «زورق» تصحیف «زو رخ» است. این بیت مربوط می‌شود به این قسمت از روایت که وقتی امام علی(ع) در کودکی در کوچه‌ای خضر را دید و به او سلام کرد، خضر تعجب می‌کند، چه خضر از دیده‌ها پنهان است. امام علی(ع) می‌گوید هرجا بروی می‌توانم تو را دریابم. برای امتحان، امام علی(ع) «شاه انس و جان» روی برمی‌گرداند و خواجه‌خضر هم رخ خود را پنهان می‌سازد و با طی‌الارض به مشرق می‌رود. به محض ورود خضر به مشرق، امام علی(ع) را در آنجا پیش چشم خود می‌بیند.

۴.۶. شکر طعام

داستان شکر طعام از شاعری با تخلص «طوطی» است که مثنوی گرگ و روباه را نیز سروده است. شکر طعام در سال ۱۲۲۵ سروده شده است و در سال ۱۳۲۰ ق به حلیه‌ی چاپ سنگی آراسته شده است. در این داستان نیز لغزش‌هایی در هنگام چاپ رخ داده است که اینجا به بررسی دو نمونه بسنده می‌شود.

۴.۶.۱. هست / پست

چيست اين شکر طعام؟ اولاد و مال	کز پي‌اش باشيد اندر قيل و قال
حَبّ دنيا عقل‌ها برده ز سر	هم دل و دين گشت از آن زيرو زبر
عقل بگزين اي پسر از هر چه هست	كان تو را سازد بلند از هر چه هست
عقل اگر داری تو را دنيا و دين	راست گردد ورنه می‌باشی حزين
زان که مال دنیوی بی عقل داد	می رود بی شبهه‌ات یکسر به باد
در عبادت همچنين عقل ار تو را	ره نمایاند، همه گردد هبا

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۰۲)

در مصراع دوم بیت سوم، «هست» در جایگاه قافیه، درست نیست و بیت را بی‌معنی و بی‌قافیه کرده است. صورت صحیح این واژه «پست» است.

مصراع دوم بیت ششم نیز نادرست و با مضمون ابیات که ستایش عقل است، همخوانی ندارد. صورت درست بیت، به‌زعم نگارنده بدین گونه است:

در عبادت همچنين عقل ار تو را راه نمايد همه گردد هبا

حکایت عابد و آرزوی چراندن خیر خدا، که در پی ابیات بالا می‌آید، مؤید پیشنهاد ماست. خداوند در جواب جبرئیل که چرا مقام آن عابد با آن همه عبادت، چنین پست و حقیر است، می‌فرماید:

گفت یزدان جبرئیل بر زمین گُن نزول و عقل و ادراکش بین

(همان: ۴۰۳)

جبرئیل پس از آزمودن عابد که دوست دارد خداوند خری داشت و او آن خر را می‌چراند، می‌گوید:

زان که عقل او بسی زایل بود آن عبادت‌هاش بی‌حاصل بود
 هر که عقلش راهبر نبود به دین طاعتش بی‌حاصل آید این چنین
 (همان)

۴.۷. شیر و شکر

مثنوی شیر و شکر از آثار مسلم شیخ بهایی است که در مکتب‌خانه‌های ایران تدریس می‌شده است. این مثنوی هم به صورت جداگانه و هم به صورت جزئی از یک مجموعه، بارها به چاپ سنگی رسیده است. مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران، این مثنوی را به طور کامل در تألیف خود آورده‌اند که سهوهای در آن دیده می‌شود.

۴.۷.۱. یا رب

یا رب به حق صادق به حق موسی بحق ناطق

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۴۹)

مصراع اول موزون نیست و در وزن «مفعول فعول مفاعیلن» (بحر خَبَب) نمی‌گنجد. شیخ بهایی در آغاز این مثنوی می‌نویسد: «این شکسته بسته‌ی چند است که در بحر خَبَب... که در میان عرب مشهور و معروف است و در میان شعرا و عجم (ظاهراً شعراء عجم) غیر مألوف» (همان: ۴۴۸).

مصراع اول چنان‌که در کلیات شیخ بهایی آمده است، در اصل چنین بوده است:

یا رب یا رب به حق صادق به حق موسی به حق ناطق

(بهایی، ۱۳۶۱: ۱۳۷)

افزون بر بیت بالا، عبارت «یا رب» در آغاز پاره‌ای از ابیات دیگر این مثنوی تکرار شده است. در بیت بحث‌شده‌ی ما، مصراع دوم را باید به صورت «بِحَقِّ موسی بحقِ ناطق» خواند.

۴.۸. عاق والدین

عاق والدین منظومه‌ای است که در راستای تربیت کودکان بر بنیاد آموزه‌های دینی، سروده شده است. ناظم این منظومه ناشناس است.

ذوالفقاری و حیدری (۱۳۹۱) پیش از نقل منظومه، در مقدمه‌ای آن را معرفی کرده‌اند. ذوالفقاری سپس همین مقدمه را در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* چاپ کرده است. به گفته‌ی ذوالفقاری، این منظومه نسخه‌ی خطی ندارد اما چاپ‌های سنگی متعددی از آن در کتابخانه‌ها هست. ذوالفقاری و حیدری از روی چاپ سنگی سال ۱۲۹۹ق. و محمدی و قایینی نیز از روی چاپ سنگی سال ۱۳۵۵ق. این منظومه را به طور کامل در کتاب‌های خود آورده‌اند. هیچ‌کدام از این چاپ‌ها عاری از لغزش نیست و ما اینجا بعضی لغزش‌ها را بررسی می‌کنیم.

۴.۸.۱. بود اصحاب / بود ز اصحاب

گویم اینک قصه سلمان فارس بود اصحاب شه نیکو اساس

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۸۰)

مصراع دوم بیت بالا، معرفی سلمان فارسی است: یکی از اصحاب شه نیکو اساس (پیامبر اسلام ص). در تصویر چاپ سنگی ۱۳۲۷ش (تصویر ۵۱۲) مندرج در تاریخ ادبیات کودکان ایران، مصراع دوم بدین صورت ضبط شده است که ارجح می‌نماید: بود ز اصحاب شه نیکو اساس (محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۴: ۷۰۵).

۴. ۸. ۲. نصرتی / ساعتی

گفت می‌خواهم مرا رخصت دهی	تا روم امروز در سمت بقیع
فاتحه خوانم بر آن اهل قبور	تا بیایم نصرتی از شر و شور
از بالای غم دی فارغ شوم	از قضاهای فلک ایمن شوم

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۸۰)

در ابیات بالا که فاعل آن، سلمان فارسی است، ضبط واژگانی چند در محل تردید است. بیت اول، چنان‌که مرحوم ذوالفقاری در پانوشت صفحه مرقوم کرده‌اند، ایراد قافیه دارد که این نبود قافیه البته در منظومه‌های عامیانه و مکتب‌خانه‌ای، بسامد درخور اعتنایی دارد و نویسندگان ادبیات مکتب‌خانه‌ای در پانوشت صفحه‌های بسیاری متذکر فقدان قافیه در بعضی ابیات شده‌اند.

در منظومه‌ی عاق والدین، افزون‌بر بیت اول، در بعضی ابیات دیگران نیز در حشو بیت واژه‌ی «بقیع» به همین صورت کتابت شده است اما در تقطیع عروضی به صورت «بقی» هجابندی می‌شود مانند:

در بقیع امروز ما را شد گذار	دیدم آتش سرزده از یک مزار
همره پیغمبر عالیجناب	رفت در سمت بقیع با صد شتاب
در بقیع افتاده شور و غلغله	هر طرف می‌کرد آتش ولوله

(همان: ۴۸۱)

با این‌همه در تصویر چاپ سنگی سال ۱۳۲۷ق. (تصویر شماره‌ی ۵۱۲) جلد چهارم تاریخ ادبیات کودکان صفحه‌ی ۷۰۵، بیت به این صورت کتابت شده است:

گفت می‌خواهم مرا رخصت دهی	تا روم اندر بقیع ای متقی
---------------------------	--------------------------

(محمدی و قایینی، ۱۳۸۳: ۷۰۵)

باری در بیت دوم، (فاتحه خوانم...) مصراع دوم، بی‌معنا به نظر می‌رسد چه هیچ‌کس از شر و شور نصرت نمی‌یابد. در تاریخ ادبیات کودکان مصراع به صورت: تا رهم من ساعتی از شر و شور، ضبط شده است (محمدی، قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۷۷)؛ اما در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی (تصویر ۵۱۲) به صورت: وارهم من ساعتی از شر و شور (همان: ۷۰۵) که باتوجه‌به فضای داستان و اینکه زیارت اهل قبور، ساعاتی آدمی را از شر و شور دنیا خلاص می‌دهد، اصیل به نظر می‌رسد.

۴. ۸. ۳. گفت و گو / گفت گم شو

روز دیگر باز گشتم یا رسول	زوج‌هام را دیده‌ام زار و ملول
---------------------------	-------------------------------

گفتمش دردت چه باشد؟ گو به من
گفت: ای شوهر می‌پرس احوال من
مادرت با من بسی دعوا نمود
گفت و گوی دختر شوم یهود
تا شنیدم این سخن از مادرت
صبر بنمودم برای خاطر

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۸۲)

مصراع دوم بیت سوم معلق است و ارتباط معنایی با ابیات قبل و بعد از خود ندارد.

در مصراع نخست بیت چهارم می‌گوید: تا شنیدم این سخن از مادرت، خواننده می‌پرسد کدام سخن. این تعلیق و نبود ارتباط بین ابیات، به سبب ضبط نادرست مصراع دوم بیت سوم است. مؤلفان کتاب *تاریخ ادبیات کودکان* این مصراع را به صورت: «گفت او ای دختر شوم یهود» خوانده‌اند (همان: ۷۸) که معلوم نیست از چه نسخه‌ای برگرفته‌اند.

در تصاویر نسخه‌های چاپ سنگی که در این کتاب آمده است، این مصراع به دو صورت ضبط شده است. در نسخه‌ی چاپ سنگی ۱۳۵۵ که به سعی و اهتمام میرزا قاضی سعیدی خوانساری، صورت گرفته است (تصویر شماره‌ی ۶۲) مصراع چنین ضبط شده است: گفت بر من دختر شوم یهود. اما در تصویر چاپ سنگی سال ۱۳۳۰ (تصویر شماره‌ی ۶۰)، به روشنی و وضوح، مصراع چنین خوانده می‌شود: گفت گم شو دختر شوم یهود.

ضبط اخیر با فضای داستان، نهایت سازگاری دارد و می‌توان گفت ضبط درست یا اصیل، همین ضبط است.

۴. ۸. ۴. ای نور عین / بدین نور دو عین

چون ندا آید ز عرش کبریا
بندگانم را سفید و هم سیا
جمله را بخشیده‌ام ای نور عین
نور چشمان شما یعنی حسین

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۸۵)

در بیت دوم، ارتباطی معنایی بین مصراع‌ها دیده نمی‌شود و معنی مشخصی هم ندارد. این بی‌ارتباطی و نرسیدن به دریافت معنی، ظاهراً ناشی از ضبط نادرست بیت است. در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی که گویی مؤلفان *ادبیات مکتب‌خانه‌ای*، قصه را از روی آن چاپ کرده‌اند، صریحاً بیت به صورت زیر کتابت شده است که صحیح به نظر می‌رسد.

جمله را بخشم بدین نور دو عین
نور چشمان شما یعنی حسین

(همان: ۴۸۷)

در اینجا وقتی امام حسین (ع) از زنی که فرزند خود را عاق کرده است و بدین سبب فرزند در دوزخ است، می‌خواهد که او را ببخشد، از عرش کبریای خداوند ندا می‌رسد که من همه‌ی بندگانم را به این نور دو عین یعنی امام حسین (ع) می‌بخشم و در قیامت شفاعت او را می‌پذیرم، پس تو هم ای پیرزن، خواهش امام حسین (ع) را بپذیر و از عاق فرزندت درگذر.

۴. ۸. ۵. رضی کردگار / از کردگار

خواست تا بار دگر آن پیرزن
رد کند این لحظه از شاه زمن
کاین ندا آمد رضی کردگار
کای زن بد فعل زشت نابکار

(همان: ۴۸۵)

مصراع اول بیت دوم، نادرست و بی‌معناست. نگارنده نمی‌داند مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای این بیت را از چه نسخه‌ای نقل کرده‌اند. به‌زعم نگارنده صورت درست این مصراع، باتوجه‌به ضبط نسخه‌های چاپ سنگی، به این گونه است: کاین ندا آمد ز حی کردگار. تحریف «ز حی» به «رضی» در شیوه‌ی کتابت قدما، ممکن است.

در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی صفحه (۴۸۷) مصراع بدین صورت خوانده می‌شود که بی‌ایراد است: ناگهان آمد ندا از کردگار. ضبط این بیت در تاریخ ادبیات کودکان متفاوت و بدین گونه است:

این ندا آمد ز حی ذوالمنن ای زن بد فعل و شوم پرفتن

(محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۸۰)

۴. ۸. ۶. گلگون کفن / گلگون قبا

چون رسیدش این ندا از آسمان رو نموده بر شه گلگون کفن
من به قربان تو ای صاحب جمال کرده‌ام فرزند خود را من حلال

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۴۸۶)

مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای در پانوشت صفحه می‌نویسند: قافیه‌ی [بیت اول] نادرست است. این بیت، در اصل چنان‌که در تصویر چاپ سنگی دیده می‌شود، مقفلاً و به صورت زیر است:

چون رسید از آسمانش این ندا رو نمود او بر شه گلگون قبا
گفت قربان تو ای صاحب جلال کردم این فرزند خود را من حلال

۴. ۹. عروسی رفتن حضرت صدیقه کبری

یکی دیگر از متون منظوم مکتب‌خانه‌ای، قصیده‌ی ۷۸ بیتی عروسی رفتن فاطمه‌زهر(س) است. پاره‌ای از ابیات این قصیده به‌گونه‌ای که در ادبیات مکتب‌خانه‌ای آمده است، بی‌معنی است و نگارنده موفق به بازیافت ضبط‌های راستین آن‌ها نشد. در اینجا به تصحیح چند بیت می‌پردازیم.

۴. ۹. ۱. دختر لاله عذار / دختر رز از عذار

شد چمن آراسته سرو سرافراخته مقنعه برداشته دختر لاله عذار

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵۱۰)

این بیت از ابیات بهاریه‌ی این قصیده است. در مصراع دوم، «لاله» چنان‌که در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی (۵۱۴) مشهود است، در اصل به صورت «رز از» کتابت شده که همین شکل درست به‌نظر می‌رسد.

ناظم بیت نمی‌خواهد بگوید دختر لاله‌رخسار، مقنعه از سر برداشته است، بلکه مقصود او این است که درخت رز «انگور» شکوفه کرده است. بنابراین باتوجه‌به ابیات پیش و پس از این بیت و با استناد به تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی ضبط صحیح بیت چنین است:

شد چمن آراسته سرو سرافراخته مقنعه برداشته دختر رز از عذار

(همان)

۴. ۹. ۲. آمده / را مده

فاطمه را کن روان سوی عروسی‌شان قوم عرب آمده بیش از این انتظار

(همان: ۵۱۲)

در مصراع دوم بیت بالا، ظاهراً «آمده» تحریف «را مده» است. با این ضبط، بین دو مصراع ارتباط معنایی ایجاد می‌شود.

۴. ۹. ۳. بود حریر / مروحه

در بغل آن یکی بقچه‌ای از جامه بود بر سر آن دیگری مجمعه عوددار
آن دگری آینه همره صندوقچه حور دگر برد حریر بر سر خود بنده‌وار

(همان: ۵۱۲)

مصراع دوم بیت دوم، موزون نیست و چنان‌که در تصویر چاپ سنگی (رک. ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱ ج ۱: ۵۱۴) دیده می‌شود، صورت موزون و اصیل بیت چنین بوده است.

آن دگری آینه همره صندوقچه حور دگر مروحه بر سر خود بنده‌وار

مروحه، واژه‌ای عربی به معنی بادبزن است (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مروحه).

با این ضبط، بیت مانند ابیات دیگر قصیده در وزن مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن می‌گنجد.

۴. ۱۰. ۱. مرد لر و رندان

مثنوی طنزآمیز «حکایت مرد لر» از حکایت‌های مندرج در مثنوی طاق‌دیس از احمد نراقی است که در مکتب‌خانه‌های دوره‌ی قاجار خوانده می‌شده است. این حکایت، تصحیح شده است^(۳). در پاره‌ای از ابیات این حکایت به گونه‌ای که در ادبیات مکتب‌خانه‌ای آمده است، سهوهای دیده می‌شود.

۴. ۱۰. ۱. فرزندان من / فرزندانمان

خانه‌ها مان جمله منزلگاه توست چشم فرزندان من در راه توست

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۵۵۲)

به قرینه‌ی «خانه‌ها مان» در صدر بیت و مطابق تصویر چاپ سنگی (گوشه‌ی سمت راست بالای صفحه‌ی ۵۵۵)، ضبط درست فرزندانمان است. حرف اضافه‌ی «بر» به جای «در» که در تصویر دیده می‌شود، نیز صحیح است. بنابراین صورت اصیل مصراع دوم چنین به نظر می‌رسد: چشم فرزندانمان بر راه توست.

۴. ۱۱. موسی و سنگ تراش

این قصه، منظومه‌ای ۲۴۰ بیتی درباره‌ی مناجات سنگ‌تراشی با خداست که در مکتب‌خانه‌ها خوانده می‌شده است. در این داستان نیز پاره‌ای ابیات، نادرست چاپ شده‌اند که به بررسی یک بیت اکتفا می‌شود.

۴. ۱۱. ۱. کوه و تپه / کوه بلند

می‌کنم بهر تو قربان ای خدا بعد از آن دیدار خود بر من نما

این بگفت و رفت در کوه و تپه نزد چوپانان ز بهر گوسفند

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۶۱۸)

در بیت دوم چنان‌که مرحوم ذوالفقاری و حیدری در پانوشت صفحه مرقوم فرموده‌اند، قافیه نادرست است. به نظر نگارنده، ضبط اصیل و صحیح واژه‌ی قافیه در مصراع نخست، «کوه بلند» است. آنچه این ضبط را تأیید و پشتیبانی می‌کند، بیت زیر است که می‌گوید سنگ تراش از کوه بلند سرازیر شد و گوسفند خریداری شده را برای قربانی آورد:

سنگ تراش آمد بیاورد گوسفند چون سرازیر گشت از کوه بلند

(همان: ۶۱۹)

۴.۱۲. نصایح الاطفال معروف به قصه‌ی شنگول و منگول

یکی از قصه‌های شیرین و خوش‌ساخت کودکانه‌ی فارسی، نصایح الاطفال مشهور به شنگول و منگول، حبه‌ی انگور است که روایت‌های فراوانی از آن در گوشه‌گوشه‌ی ایران و در پهنه‌ی جهان وجود دارد. احمد شاملو در مدخل «بز (یا بزک) زنگوله‌پا» در کتاب کوچه (حرف ب دفتر دوم)، ده روایت از این قصه را که در کتاب‌ها یا مجله‌ها چاپ شده است، معرفی می‌کند. (رک. شاملو، ۱۳۷۸: ۱۱۶۶-۱۱۸۰).

در دانش‌نامه‌ی فرهنگ مردم ایران نیز مدخلی به قلم محمد جعفری‌قنواتی به «بزک زنگوله‌پا» اختصاص یافته است (رک. جعفری‌قنواتی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۱۶۱-۱۶۴).

قصه‌ی شنگول و منگول یا نصایح الاطفال، بارها به‌صورت چاپ سنگی به حلیه‌ی طبع آراسته شده است. هم مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران و هم نویسندگان تاریخ ادبیات کودکان ایران، کل قصه را در آثار خود، به نقل از چاپ‌های سنگی آورده‌اند که هیچ کدام عاری از لغزش و سهو نیست. ذوالفقاری در فصل‌نامه‌ی فرهنگ مردم نیز این قصه را ذیل عنوان «نصایح الاطفال مشهور به شنگول و منگول از متون مکتب‌خانه در عصر قاجار» به‌طور کامل آورده است که تفاوتی با همین قصه در ادبیات مکتب‌خانه‌ای ندارد. وی در این مقاله می‌نویسد: «متن کامل آن را (قصه‌ی شنگول و منگول)، برای اولین بار منتشر می‌کنیم» (ذوالفقاری، ۱۳۸۹: ۲۸).

۴.۱۲.۱. در / چون

نشان دانشت ریش بلند است که اندر صید دل‌ها در کمند است

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۴)

راوی قصه‌ی شنگول و منگول، در مواقعی جریان روایت خود را قطع می‌کند و به طرح مسائل اجتماعی و اخلاقی می‌پردازد. در اینجا راوی به مناسبت ریش بز، نقبی به نقد فضیلتی ریش‌دار می‌زند و به آن‌ها می‌گوید: نشانه‌ی دانش شما ریش دراز شما است که چون کمند، دل‌ها را صید و گرفتار می‌کند. در تصویر نسخه‌ی سنگی، مندرج در ادبیات مکتب‌خانه‌ای (ص ۷۸۹)، بیت به همین صورت، مضبوط است که مفهومی ندارد. در تاریخ ادبیات کودکان به جای «در»، واژه‌ی «چون» ضبط شده است که همین صورت، درست است:

نشان دانشت ریش بلند است که اندر صید دل‌ها چون کمند است

(محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۷)

۴. ۱۲. ۲. بلند / پلید

کمال واضحت ریش سفید است که چون خوی بدت آن سان بلند است

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۴)

این بیت، پس از بیت نمونه‌ی پیشین (نشان دانشت) آمده است که مقفا نیست و معنی محصلی ندارد. مصراع دوم این بیت در تاریخ ادبیات کودکان به صورت زیر ضبط شده است که مقفاً اما باز بی معنی است: «که خونجوی بد اندیشان پلید است» (محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۱)

به زعم نگارنده، از جمع این ضبط‌ها می‌توان به تصحیح قیاسی دست زد و گفت صورت اصیل این بیت ظاهراً به گونه‌ی زیر بوده است:

کمال واضحت ریش سفید است که چون خوی بدانیشان پلید است

۴. ۱۲. ۳. همه درها / در خانه

همه درها به روی خویش بندید مبادا ایمن از دشمن بخرسبید

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۵)

در این بیت، بز به بزغاله‌هایش (شنگول و منگول و...) سفارش و نصیحت می‌کند که در غیبت او، در خانه را به روی خود ببندند. گویی در نسخه‌ی چاپ سنگی در دسترس مؤلفان ادبیات مکتب‌خانه‌ی، بیت با «درها» آغاز شده است که برای جبران وزن، واژه‌ی (همه) را در قلاب و در صدر بیت افزوده‌اند. در تصویر چاپ سنگی صفحه‌ی ۷۸۹، این بیت به صورت زیر چاپ شده است که سالم و بدون عیب است:

در خانه به روی خویش بندید مبادا ایمن از دشمن بخرسبید

(همان)

در تاریخ ادبیات کودکان قافیه‌ی مصراع دوم، «نباشید» خوانده شده که نادرست است (رک. محمدی و قایینی، ۱۳۸۰،

ج ۳: ۵۸).

۴. ۱۲. ۴. آورده سپر / او رهسپر

غرض آن بز به صحرا گشت راهی که شاید بر کف آرد یک گیاهی

از آن سو گرگ بی‌دین باخبر شد به سوی خانه آورده سپر شد

چو آمد، دید در را بسته بودند ز خوف دشمنان وارسته بودند

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۵)

مصراع دوم بیت دوم، غلط و بی‌مفهوم است و این به سبب ضبط غلط بیت در چاپ سنگی است که تصویرش در صفحه‌ی ۷۹۰ چاپ ذوالفقاری و حیدری دیده می‌شود. این تصویر عیناً در تاریخ ادبیات کودکان، (تصویر ۳۹) آمده است

(رک. محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۸). با این همه در تاریخ ادبیات کودکان مصراع دوم بحث ما به صورت درست خود، بدین صورت آمده است: به سوی خانه او رهسپر شد.

به ظاهر محمدی و قایینی این ضبط درست را از یکی از نسخ چاپ سنگی، غیر از چاپ سنگی بی‌تاریخ استفاده‌شده‌ی ذوالفقاری و حیدری برگرفته‌اند. در کتاب تاریخ ادبیات کودکان تصاویری از نسخه‌ی چاپ سنگی سال ۱۳۲۶ ق (تصویر ۴۱) دیده می‌شود که گویی ضبط صحیح در همین نسخه آمده باشد (رک. محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۶۰).

۴. ۱۲. ۵. گشا در را که تا زودی بیایم / که از پستان خود سیرت نمایم

که اینک کن تماشا پای‌هایم گشا در را که تا زودی بیایم

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۶)

این بیت سخن گرگ است که به بزغاله‌ها می‌گوید و از نظر معنی، وزن و قافیه درست است و مطابق ضبط چاپ سنگی است که تصویر آن در صفحه‌ی ۷۹۰ دیده می‌شود؛ با این همه ضبط تاریخ ادبیات کودکان که به صورت زیر است، صحیح به نظر می‌رسد:

که اینک کن تماشا دست و پایم که از پستان خود سیرت نمایم

(محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۸)

ضبط مصراع دوم به صورت اخیر، از دیدگاه داستان‌نویسی ترجیح دارد، زیرا گرگ برای فریب بزغاله‌ها و گشودن در خانه به روی او، از سیرکردن شکم بزغاله‌ها که به آن علاقه دارند، سخن می‌گوید؛ چنان‌که در نوبت اول نیز که گرگ سروقت بزغاله‌ها می‌آید، از آن‌ها می‌خواهد تا در را به روی او باز کنند تا گرگ آن‌ها را سیر کند:

که ای شنگول، ای جانان مادر بیابگشا به روی مادرت در

که تا اکنون درون خانه آیم ز جان شیرم دمی سیرت نمایم

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۵)

ضبط مصراع اخیر (ز جان شیرم...) درخور درنگ و تأمل‌پذیر است و به ظاهر در ضبط آن، تحریف صورت گرفته است. در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی بدون تاریخ در صفحه‌ی ۷۹۰ که عیناً در کتاب تاریخ ادبیات کودکان (تصویر شماره‌ی ۳۹) آمده است، بر روی واژگان «جان» و «شیر» نویسه‌های «خ» و «م» که نشانه‌ی تأخر و تقدم واژه‌هاست، گذاشته شده است و بدین ترتیب، به ظاهر صورت اصیل بیت بدین صورت است:

که تا اکنون درون خانه آیم ز شیر جان دمی سیرت نمایم

با این همه، در تاریخ ادبیات کودکان، بیت به گونه‌ی زیر چاپ شده است که گویی از چاپ‌های سنگی دیگر گرفته شده است:

بیا در باز کن جان گرامم ز شیر جان همی سیرت نمایم

(محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۸)

«شیر جان» بار عاطفی شگرفی دارد. گرگ می‌گوید: نه از پستان که از جانم به تو شیر می‌دهم.

۴.۱۲.۶. که تا که / که ناگه

چو پرسد از گناه بی‌حسابش نباشد چون رهی اندر جوابش
زبان لال و دهان مختوم گشته ز نطق خویش‌تن محروم گشته
که تا که دستش آید در تکلم در آید پای هایش در تظلم
چو دست و پا دهد اندر گواهی بگردد مجرمان را رو سـیاهی

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۶)

در صدر بیت سوم، «که تا که» غلط است هرچند که در تصویر نسخه‌ی چاپ سنگی به همین صورت، خوانده می‌شود (ص ۷۹۰). صورت درست این عبارت چنان‌که در *تاریخ ادبیات کودکان* ثبت شده است، «که ناگه» است (رک. محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۸)

۴.۱۲.۷ (+/-) تا

نه دستی که با وی در ستیزی نه پایی تا که بر جایی گریزی

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۷)

مصراع نخست بیت بالا موزون نیست. به قرینه‌ی مصراع دوم و مطابق ضبط *تاریخ ادبیات کودکان ایران* (محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۹) حرف «تا» بعد از دستی، سقط شده است و صورت موزون و صحیح مصراع چنین است: نه دستی تا که با وی در ستیزی

۴.۱۲.۸. مُقَابِل / مَقَاتِل

شده با یکدیگر هر دو مقابل به‌سان شیرمردان در مقابل

(ذوالفقاری و حیدری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۷۸۸)

این بیت به همین صورت در تصویر چاپ سنگی قصه که تاریخ چاپ ندارد، خوانده می‌شود و واژگان قافیه‌ی بیت به‌وضوح و روشنی «مقابل» است (همان: ۷۹۱). در کتاب *تاریخ ادبیات کودکان ایران* بیت به صورت زیر آمده است که باز مقفًا نیست:

شدند بر یکدیگر هر دو مقابل بسان شیر و بی‌ران در مقابل

(محمدی و قایینی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۹)

صورت درست این بیت بی‌تردید در نسخه‌ی چاپ سنگی سال ۱۳۲۶ق، ضبط شده است که تصویر آن در کتاب *تاریخ ادبیات کودکان ایران* ثبت شده است. در این تصویر (تصویر شماره‌ی ۴۱) با زیرنویس «افسانه‌ی شنگول و منگول به‌جهت تشویق اطفال مکتب، ۱۳۲۶ق»، به‌روشنی قافیه‌های بیت، «مقابل و مقاتل» ضبط شده است:

شدند بر یکدیگر (متن: یکدیگر) هر دو مُقَابِل بسان شیر مردان در مَقَاتِل

۵. نتیجه‌گیری

در دوره‌ی قاجار برای سوادآموزی کودکان، منابع خاصی وجود داشته است که معمولاً در مکتب‌خانه‌ها تدریس می‌شده است. چاپ بیشتر این منابع به صورت چاپ سنگی بوده است که در آن روزها، در ایران متداول بوده است. شمار منابع آموزشی مکتب‌خانه‌ها بالغ بر هفتاد اثر است که مؤلفان کتاب *ادبیات مکتب‌خانه‌ای* آن‌ها را در سه جلد گرد آورده‌اند و در پانوشت صفحه‌ها، به تصحیح قیاسی پاره‌ای از ضبط‌های غلط این آثار پرداخته‌اند. گرچه از متون مکتب‌خانه‌ای ایران، نسخه‌های خطی و چاپ سنگی متعددی در کتاب‌خانه‌ها و موزه‌ها وجود دارد. این آثار که فواید زبانی، ادبی و فرهنگی فراوانی دارند، تصحیح انتقادی نشده‌اند و جای متون مصحح کودکان، همچنان در حوزه‌ی ادبیات فارسی و به‌ویژه ادبیات کودکان و نوجوانان خالی است. امید که این میراث ارجمند، روزی به حلیه‌ی چاپ انتقادی مزین گردد.

یادداشت‌ها

- (۱). این واژه به صورت «دیدن»، شکل محاوره‌ای «دیدند»، خوانده می‌شود. در متون مکتب‌خانه‌ای و عامیانه، حذف «د» از افعال سوم‌شخص ماضی، خصیصه‌ی سبکی است.
- (۲). در این قصه، در همه‌ی ابیات، این واژه باید به صورت «قرباغه» تلفظ شود تا وزن بیت حفظ شود، بنابراین به‌ظاهر ضبط «قرباغه» که در چاپ سنگی آمده است، ترجیح دارد.
- (۳). قصه‌ی مرد لر و رندان، یکی از حکایت‌های *مثنوی طاق‌دیس* از ملااحمد نراقی است که به صورت چاپ سنگی و سپس به صورت چاپ سربی منتشر شده است. نسخه‌ای که مؤلفان *ادبیات مکتب‌خانه‌ای* از آن استفاده کردند، تلخیصی از حکایت مرد لر و رندان است.

منابع

- بهایی، بهاء‌الدین محمد. (۱۳۶۱). *دیوان کامل شیخ بهایی*. با مقدمه‌ی استاد سعید نفیسی، تهران: چکامه.
- جعفری‌قنواتی، محمد. (۱۳۹۳). *مدخل «بزرگ زنگوله‌پا»*. مندرج در *دانشنامه‌ی فرهنگ مردم ایران*. ج ۲، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. تهران: دانشگاه تهران.
- ذوالفقاری، حسن. (۱۳۸۹). «نصایح الاطفال مشهور به شنگول و منگول از متون مکتب‌خانه در عصر قاجار». *فرهنگ مردم*، سال ۹، شماره‌ی ۳۵، صص ۲۸-۳۹. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/751913>
- ذوالفقاری، حسن؛ حیدری، محبوبه. (۱۳۹۱). *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران*. ج ۱، تهران: رشد‌آوران.
- _____ . (۱۳۹۳). *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران*. ج ۲. تهران: رشد‌آوران.
- شاملو، احمد. (۱۳۷۸). *مدخل قصه‌ی بزرگ زنگوله‌پا*. کتاب کوچک، حرف ب، دفتر دوم، تهران: مازیار.
- محمدی، محمدهادی؛ قایینی، زهره. (۱۳۸۰). *تاریخ ادبیات کودکان ایران*. ج ۳، تهران: چیستا.
- _____ . (۱۳۸۳). *تاریخ ادبیات کودکان ایران*. ج ۴، تهران: چیستا.

نراقی، احمد. (۱۳۹۴). حکایت مرد لر (بچه‌خوانی ۱). تصحیح محمدجواد احمدی‌نیا، قم: عطف.

نفیسی، علی‌اکبر. (۲۵۳۵). فرهنگ نفیسی. تهران: کتاب‌فروشی خیام.